
ИНТЕГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ И ПРЕСТРУКТУРИРАНЕТО НА ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ

(развитие на високотехнологични производства и наукоемките услуги)

*Стоян Тотев¹
Рая Стайкова²*

Процесът на интернационализация и интеграция на страните от Югоизточна Европа и в частност България генерира сериозни трудности по отношение на тяхната икономическа база, приемайки формата на интензивна конкуренция от страна на по-напредналите западноевропейски икономики. Този нов тип икономически взаимоотношения акумулира сериозна опасност за ново деление в Европа, при което Югоизточна Европа, в т. ч. и България, с течение на времето е възможно да формира новата европейска периферия. Подобно развитие поставя въпроси, свързани със структурните изменения на икономиката на България, като:

- Може ли да се очаква, че икономическата интеграция ще доведе до съществени промени в секторната структура на страната и ако има такива, какви са причините за това?
- Позитивен ли ще е ефектът от интегрирането ни с ЕС по отношение на развитието на високотехнологичните производства и наукоемките услуги; ще се подобри ли връзката наука-практика чрез развитието на наукоемките услуги?
- Каква е бъдещата роля на високите технологии и наукоемките услуги; може ли да се провежда политика по отношение на развитието им и в какво ще се изразява тя?

¹ Ст.н.с. д-р Стоян Тотев работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.

² Ст.н.с. д-р Рая Стайкова работи в Центъра по наукознание и история на науката на Българската академия на науките.

Реструктурирането на икономиката

Изследванията показват, че в момента значителни структурни промени се наблюдават в новите страни-членки на ЕС като Унгария и Естония, които се характеризират с междинно равнище на икономическо развитие по отношение на страните от Централна и Източна Европа. Промени няма при слаборазвитите страни-членки (България и Румъния) и при добре развитите нови членки на ЕС (Чешка Република и Словения).

Интензивните промени се асоциират предимно с неадекватна структура, като интеграционните процеси водят до търсенето на такава икономическа структура за тези държави, която да е съобразена в по-голяма степен със сравнителните им предимства. В България и Румъния забавянето на структурното адаптиране е резултат от факта, че процесът на пълно "отключване" на пазарните механизми все още на практика не е напълно реализиран. Ако този извод се приеме за достоверен, това би означавало, че след присъединяването към ЕС на нашата страна ѝ предстои навлизане в период на значителни структурни промени. Тези промени могат да бъдат резултат от съществени изменения в отделни сектори, например сектора на наукоемките услуги, които са в основата на създаване на конкурентноспособни предприятия, опериращи на международните пазари.

Структура по основни сектори

В общи линии България досега е следвала процесите на реструктуриране, протичащи в централноевропейските страни с известен лаг. Ако се направи съпоставка на икономическата структура на България с тази на някои други държави на базата на оценка на коефициентите на структурни различия, се вижда, че с подобряване на икономическия климат се проявява тенденция към сближаване на структурата по основни сектори (селско стопанство, индустрия, услуги) с тези на страните от ЕС-15. Различията се изразяват в значително по-високото участие на селското стопанство в икономиката на България, като това е за сметка на по-ниския дял на услугите.

Като цяло се очаква България да има структура, при която относителният дял на селското стопанство ще се доближава до този на Гърция и донякъде на Португалия и Испания, като делът на промишлеността ще бъде по-висок от този на Гърция и ще е близък до тези на Испания и Португалия. При това положение може да се очаква делът на услугите да се увеличава, но да остава на равнище, по-ниско от това в страните от ЕС-15. От централноевропейските страни по основни сектори България има най-близка структура до тази на Полша, Литва и Унгария.

Реструктуриране на отраслите на преработващата промишленост

Отраслите на промишлеността, чиято дейност в най-голяма степен се свързва с участието на високите технологии и наукоемките услуги, са тези с нарастващ ефект от мащаба на производството (Economic of scale – с нарастването на концентрацията на производството, се увеличава и неговата ефективност). При

индустриите с постоянен ефект от мащаба на производството (с нарастването на концентрацията на производството неговата ефективност не се променя) съществува пълна мобилност на факторите и като резултат - пълна конкурентоспособност и нисък потенциал на печалбите.

Едно приблизително разпределение на заетите в България през 2002-2004 г. според ефекта от мащаба на производство би било следното – участието на тези с висок ефект от мащаба на производството е около 30%, а на тези с постоянен ефект - около 70%. Друга класификация, представена на Схема 1, е на базата на "първичните фактори, определящи конкурентността в отделните активности"³.

Схема 1

Индустриални отрасли според факторовия им интензитет

Трудоемки отрасли (трудointензивни)	Ресурсоемки отрасли (ресурсointензивни)	Отрасли с различен факторов интензитет	Отрасли, свързани с фактора нарастващ мащаб на производството	Наукоемки отрасли (наукointензивни)
<ul style="list-style-type: none"> • Текстилна пром. • Шивашка пром. • Обувна пром. • Мебелна пром. • Метало-обработване • Други отрасли на пром. 	<ul style="list-style-type: none"> • Хранително-вкусова • Кожарска • Дърво-обработваща • Производство на хартия и картон • Петролопродукти и рафиниране • Нефтодобив и въгледобив • Добив на неметални материали • Добив на цветни метали 	<ul style="list-style-type: none"> • Машино-строителна • Електро-техническа • Оптика и други 	<ul style="list-style-type: none"> • Производство на изделия от хартия • Издателска и печатарска пром. • Химическа пром. • Каучукова пром. • Производство на пластмаси • Стъкларо-фаянсва пром. • Транспортни средства 	<ul style="list-style-type: none"> • Други отрасли на химията - биохимия • Офис-оборудване, компютри • Професионални стоки • Самолето-строене
30%	28%	22%	17%	3%

Структурата на българската промишленост според класификацията, представена на Схема 1, дава обобщена картина за възможността тя да се развива според различните фактори – ресурсointензивни, трудointензивни, отрасли с различен факторов интензитет, промишленост, свързана с мащаба на производството, и наукоемка промишленост. Горният ред на представяне съответства и на интензитета, с който различните отрасли се нуждаят от участието на наукоемки услуги - той е най-малък при трудоемките отрасли и най-висок при наукоемките. Едно приблизително разпределение според посочената класификация дава картина, която е близка до структурата според мащаба на производството. За периода 2001 – 2004 г. приблизителната картина на формирането на брутната добавена стойност в отраслите на промишлеността е следната: трудointензивните отрасли формират около 30%,

³ Класификация, използвана в страните от OECD (Organization for Economic Co-operation and Development – Организация за икономическо коопериране и развитие) и възприета от ISIC (International Standard Industrial Classification -- Международна стандартна индустриална класификация).

ресурсоинтензивните - около 28%, отраслите с различен факторов интензитет - 22%, отраслите, свързани с фактора мащаб на производството - 17% и наукоемките отрасли - около 3%. Тенденцията поне за момента е към нарастването на участието на първите отрасли за сметка на останалите, т.е. повишаване на дела на отраслите, които не предполагат високо развитие на наукоемките услуги. Това структурно развитие до голяма степен се обуславя и от сравнителните предимства, които има българската икономика. Основната част от търговията на България е с европейските държави и тя е от интериндустриален характер, при което страната ни изнася продукти с малка степен на добавена стойност за сметка на внос на такива с висока степен на добавена стойност. Това води до специализацията в трудоинтензивни и материалоемки производства. С други думи, България има сравнителни предимства в ниско-технологични продукти по отношение на страните от ЕС. Това са и отраслите, които в по-малка степен се нуждаят от наукоемки услуги. Възможностите за износ на продукция с акумулирано научно знание, както и на наукоемки услуги са силно ограничени.

Направеният анализ представя възможностите за развитие на наукоемките услуги според настоящото структурно развитие на икономическите дейности у нас. Тенденцията поне за момента е към нарастването на участието на отраслите с нисък ефект от мащаба на производството, т.е. повишаване дела на тези, които не предполагат участие на високи технологии и на наукоемките услуги. Ето защо развитието на промишлеността в краткосрочна перспектива не благоприятства развитието на наукоемките услуги. В индустриалния сектор дейности с високо участие на такива услуги е възможно да се развият в ограничена степен предимно в специфични производствени ниши, където страната може да реализира сравнителни предимства.

Ако сравним структурата на преработващите отрасли на България с тази на страните от ЕС-15, се вижда, че като цяло тя е по-близка до тази на групата по-слабо развити страни – Гърция, Португалия, Испания. От централно- и източноевропейските държави структурата на България се очаква да бъде най-близка до тази на Полша и Румъния.

В България и Румъния, където БВП на човек от населението е най-нисък, не може да се установи ясно изразено локализиране на капиталоемките производства в метрополиите. Концентрация на капиталоемките индустрии има в метрополиите на по-развитите нови страни-членки на ЕС - Прага, Будапеща и Любляна. Следователно специализирането в капиталоемките индустрии и формирането на клъстери от фирми с такава дейност може да се очаква да се осъществи в метрополиите на страни, които са достигнали икономическо развитие поне на равнището на Унгария. Новите информационни технологии обаче предоставят възможност в някои отрасли да се създаде икономическа активност в сферата на наукоемките услуги, която да тушира наблюдаваните различия.

Резултатите от анализа водят до заключението, че в България процесите на специализация, а също и формирането на клъстери тепърва предстои.

Същевременно при евентуалното формиране на клъстери в областта на високотехнологичните производства очакванията са такива да се формират в някои региони на основата на развитието на трудоинтензивни производства, съчетани с висока специфична квалификация.

Анализът на структурните изменения дава възможност за следното обобщение – в своето структурно развитие както по народностопански отрасли, така и по подотрасли на преработвателната промишленост нашата страна не прави изключение от развитието, което са претърпели другите централно- и източноевропейски държави. В рамките на страните от Югоизточна Европа България се е реструктурирала сравнително успешно. Като цяло този процес до този момент е протекъл по начин, който дава възможност страната да посрещне предизвикателствата на отворения европейски пазар. Отраслите (относителният им дял) с променлив мащаб на производство, предполагащи участие и на наукоемките услуги, са застъпени в преработващата промишленост в не по-малка степен (поне за момента), отколкото в някои държави от ЕС-15 – предпоставките за развитието на наукоемките услуги в България са близки до тези в страни като Португалия, Испания и Гърция. Може да се твърди също, че потенциалът, който ще имаме в бъдеще по отношение на развитието на наукоемките услуги, няма да се различава съществено от този на страните от Централна Европа.

Перспективи на развитие

Къде е мястото на България в тези формиращи се процеси на ново деление на Европа? Може ли да се очаква, че икономическото ѝ развитие ще води до намаляване на структурните различия с развитите икономически страни, или обратното, те ще нарастват с течение на времето?

Много икономисти поддържат разбирането, че страните, които са по-близко разположени до икономическия гравитационен център на Европа,⁴ ще могат да развият по-технологични и капиталоемки индустрии, докато периферните държави ще се ориентират към по-”рутинните производства”. В краткосрочна перспектива по-конкурентоспособни ще бъдат отраслите, които не се нуждаят от големи инвестиции и са трудоемки. Ограничените инвестиции и ниската цена на работната сила не благоприятстват развитието на отраслите, предполагащи по-високо технологично оборудване, за което допринася и отдалечеността на България от гравитационния икономически център на ЕС. В това отношение интеграционните процеси ще благоприятстват развитието на ”рутинните производства” и очакванията са България поне в обозримо бъдеще (15-20 години) да среща сериозни трудности с развитието на сравнителни предимства в технологичните индустрии. В този смисъл процесите у нас ще се свързват със задълбочаване на специализацията в областта на трудоинтензивните отрасли с ниска капиталоемкост. Като цяло отраслите с постоянен мащаб на производството (трудоемките отрасли) ще продължат да увеличават своя относителен дял. Подобно развитие е резултат от адаптиране

⁴ В литературата често икономическият гравитационен център на ЕС се асоциира с Франкфурт.

на икономиката съобразно реалните сравнителни предимства и не може да се приеме като негативно. То обаче крие и сериозни рискове, защото сравнителните предимства в отраслите с постоянен мащаб на производството в условията на световна интеграция променят бързо регионалната си принадлежност

Перспективи за развитие на наукоемките услуги

Рискът от развитието на трудоемките дейности може да бъде ограничен, когато тези дейности се развиват съобразно новите изисквания на висотехнологичните производства и най-вече услуги. Конкурентоспособността на икономиката се определя от степента на иновации и технологичното обновление. Така съчетанието на трудоемки и едновременно с това изискващи висока и специализирана квалификация дейности ще позволи развитие, което е в по-голяма степен близко до разбирането за развитие на икономиката, основана на знанието. Една възможност в развитието на високотехнологични производства е осъществяването на действено партньорство с международни технологични центрове.

Същевременно трябва да се прави разлика между индустриалния сектор и сектора на услугите. В областта на последния, където пазарът е много по-гъвкав и не е толкова зависим от инвестициите, а от квалификацията на работната сила, възможностите трябва да се оценяват от други индикатори и страната ни може по-бързо да се адаптира и да се конкурира на пазара.

Диверсификацията на икономическата активност, в т.ч. и на услугите, е застраховане към променящата се икономическа среда и позволява, благодарение на по-разнообразната активност, икономиката по-бързо да се адаптира към променящите се условия. Това дава възможност и за бърза бъдеща специализация, тъй като е трудно да се стартира развитие, без преди това да има каквато и да е икономическа база в съответната област. И ако сега не може да се осигури изцяло такава диверсификация по отношение на отраслите на преработващата промишленост, то поне в областта на услугите тя реално може да бъде търсена, което ще доведе до по-голяма гъвкавост при адаптиране към изменящите се икономически условия.

В това отношение наукоемките услуги могат да играят ролята на “връзка” в системата – “наука-практика”, тъй като чрез тях се осигурява навлизането на интелектуалния труд практически във всички сфери на производството и услугите, а по този начин се осъществява и технологичното обновление.

Независимо от това че връзката между високотехнологична индустрия и наукоемки услуги не е директна, развитието на високотехнологична индустрия е предпоставка за развитието на наукоемките услуги и в известен смисъл възможностите за развитие на подобни дейности са лимитирани от индустриалното развитие. Същевременно развитието на наукоемките услуги осигуряват качеството на продукта в различните производствени сектори, което ги прави конкурентоспособни. В този смисъл през следващите години се очаква

ролята на услугите като цяло значително да се повишава, но структурата на България по основни сектори предполага базата за развитие на наукоемките услуги да бъде по-ограничена от тази на другите европейски страни. Основание за подобно твърдение е фактът, че през последните години (след 2000 г.) делът на наукоемките услуги у нас нараства постоянно, макар и по-бавно в сравнение със страните от Централна Европа.

През последните години в България секторът на услугите, акумулирали научно и технологично знание, е в период на изграждане и утвърждаване. Наблюдава се вътрешно преобразуване на дейностите, пряко свързана с използването на нови технологии, водещи до повишаване на производителността на труда. Приходите от този сектор бележат постоянно увеличение независимо от разнопосочната динамика на броя на заетите, което е ясен белег за повишаване ефективността на труда; белег за това, че икономиката, основана на знание си пробива път и у нас.

Фигура 1

Източник. НСИ, Специална извадка, февруари 2006.

Фигура 2

Източник. НСИ, Специална извадка, февруари 2006.

Специфичното поведение на българските икономически субекти обуславя класифицирането на сега съществуващия пазар на наукоемки услуги у нас като реален и имитиращ. Тези, които са мотивирани да отговорят на изискванията на ЕС и да въведат международните стандарти, осигуряващи качество на продукцията, вкл. и въвеждане на нови технологии, формират реалния пазар за наукоемките услуги. Другите, които “въвеждат” формално тези изисквания, без да се интересуват в действителност от качеството на продуктите, от технологията и условията на производство, създават условия за функциониране на пазар, който имитира използване на наукоемки услуги, осигуряващи качествен краен продукт. Създава се двоен пазар на наукоемки услуги – процес, който, ако не се регулира, води до възприемането и на реалния пазар като „имитиращ” и оттук до загуба на конкурентоспособност за цялата икономика.

В момента основните характеристики на пазара на наукоемките и интелектуалните услуги в България са:

- хаотичен - все още няма ясно установени и регламентирани правила;
- развиващ се под силен външен за страната натиск - присъединяването ни към Европейския съюз;
- наличие на съществен дисбаланс в мотивите на търсене и предлагане на интелектуални услуги, което е предпоставка за формиране на “паралелен пазар”, където качеството на услугата и продукта е без значение;
- липсват контролни механизми, които да осигуряват качество на услугата;
- нарушени са основните принципи за функциониране на пазара - равнопоставеност, прозрачност, конкурентоспособност;
- съществува квалификационен и образователен дисбаланс.

Предпоставка за съществуването на подобна ситуация е липсата на механизми за оценка на качеството и контрол при осъществяването на наукоемките услуги. Единственият контрол, който действа сега, се базира на моралните качества на субектите, произвеждащи тези услуги. Така основният проблем, който силно затруднява функционирането на пазара на услуги в България, може да се определи като липса на механизъм, регламентиращ дейността на предлагания наукоемката услуга и гарантиращ качествен продукт за потребителя. Световната практика показва, че подобни проблеми се решават чрез въвеждане на посреднически звена – браншови асоциации и изследователски лаборатории, които да спомагат за въвеждането и реализирането на адекватни контролни механизми.

Заклучение

Съществува реална опасност стратегическият въпрос за изграждане на

индустриална политика, съобразена с икономическите дадености и реалности, да остане на заден план, дотолкова, доколкото практиката е доказала, че в развитието ни досега напълно се игнорира изграждането на дългосрочна икономическа политика в опита да се решат преди всичко краткосрочните проблеми. Тази кризисна нагласа за провеждане на икономическа политика крие опасности за сериозни непредвидими структурни дисбаланси в бъдещото развитие на страната.

Основен принцип при индустриалната политика е тя да бъде изцяло съобразена със спецификата на развитие на нашата страна. В подкрепа на това трябва да се изтъкне, че тази политика зависи не само от вътрешните условия и от протичането на процесите на интеграцията ни към европейските структури, но и от икономическите процеси в останалите страни. Например може да се установи, че желаните структурни промени и приоритети, които България си поставя, съответстват на тези, които си поставят останалите държави от Централна и Източна Европа, като по този начин се стига до сблъсък на интересите и увеличаване на конкуренцията на отворения паневропейски пазар. Истината е, че желаните и очаквани структурни промени и приоритетни области в страните от Централна и Източна Европа до голяма степен съвпадат. Близостта до икономическия гравитационен център на ЕС (до западноевропейските страни), както и по-силните им икономики, улесняват икономическите отношения на държавите от Централна Европа, като по този начин им позволява да реализират много по-лесно посочените приоритети, респ. затрудняват възможностите на България да се конкурира в тези области. В най-голяма степен това се отнася за преоценка на разбирането за потенциала, който страната ни има, и конкурентността, която ще формира, по отношение на развитието на високотехнологични и наукоемки дейности. България трябва да си даде ясна сметка, че не притежава по-голям потенциал за развитие на тези услуги в сравнение с повечето страни-членки на ЕС. Това обаче не означава, че не трябва да се търсят възможности за развитието им. Напротив, добиването на реална представа за възможностите за развитието на наукоемките услуги е предпоставка за успешното икономическо развитие, доколкото ще бъдем предпазени от илюзии и бъдещи разочарования. Същевременно това е предпоставка и за успешното развитие на наукоемките услуги при наличието на обективна преценка за реалното възможно участие и партниране на глобалния пазар на наукоемки продукти и услуги.